

Çarlık Dönemi Hazarötesi Bölgesinde Eğitim

Education in Trans-Caspian Region during the Czarist Era

Ebubekir GÜNGÖR*

ORCID: 0000-0001-7394-4449

Makale Türü: Özgün Araştırma

Article Type: Original Research

Chicago:

Güngör, Ebubekir. "Çarlık Dönemi Hazarötesi Bölgesinde Eğitim" *Tarihçi* 2, no. 2 (Mayıs 2022): 54-74.

Özet

Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgali uzun bir sürece yayılmıştır. Kazak bozkırlarının nüfuz altına alındığı 1730'dan başlayan süreç, Türkmen topraklarının işgali ile ancak XIX. yüzyılın sonunda nihayet bulmuştur. Dolayısıyla en son Türkmenler Rus hakimiyetine alınmış ve burada Hazarötesi bölgesi adıyla idari birim oluşturulmuştur. İşgal sürecinde ele geçirilen yerler Kafkas valiliğine, 1890'da Türkistan Askeri Valiliğine bağlanmıştır. Çarlık hakimiyetinde Türkistan eğitim kurumları ile ilgili Çarlık, Sovyet ve bağımsız Türkmenistan dönemlerinde çalışmalar yapılmış, ancak bunlar Türkistan coğrafi alanı çerçevesinde oldukça genel ve belirli tarih örnekleri üzerinden şekillenmiştir. Belirli bir bölge ve süreç içerisini konu alan araştırma oldukça az sayıdadır.

Bu çalışmada Hazarötesi bölgesi eğitim kurumları Rus istatistik komisyonlarının hazırladıkları raporların sunduğu veriler çerçevesinde süreci niceliksel olarak değerlendirmeyi amaçlamıştır. Böylelikle Çarlık dönemi sürecinde eğitim kurumlarının durumları tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, Müslüman okulları Çarlık döneminde sayılarını ve öğrencilerini artırarak varlıklarını korumuşlardır. Bölgede Rus okulları, yabancı göçmen nüfus için açılmış, ancak okullaşma oranı Müslümanlardan çok farklı olmamıştır. Çarlık dönemi boyunca uygulanan burs, yurt, teşvik uygulamalarına rağmen Rus okullarına Türkmenlerin çok ilgi göstermedikleri tespit edilmiştir.

* Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. ebubekir.gungor@bozok.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Hazarötesi, Eğitim, Mektep, Medrese, Rus Okulu, Türkmen

Abstract

The invasion of Turkestan by the Czarist Russia was completed after a long-lasting campaign. The process started with the subordination of Kazak steppes in 1730 and lasted until the end of 19th century when the Turkmen territories were invaded by Russia. Thus, the later people subordinated to the Russian hegemony were Turkmens, and Russia created an administrative structure called the Province of Trans-Caspian. The regions acquired during the invasion were integrated to the Governorate of Caucasia, and to the Military Governorate of Turkestan in 1890. There are studies on the educational institutions in Turkestan under the Czarist regime, which are conducted during the Czarist, Soviet and Turkmenistan periods. However, these studies have focused on quite general subjects and certain historical samples in Turkestan. The number of studies that focus on a determined region and historical process are very limited.

This article aims to make a qualitative evaluation of the educational institutions in the Trans-Caspian region within the historical process by relying on the reports prepared by the Russian statistic committees. Thus, the situation of educational institutions has been shown during the Czarist era. According to the findings, the Muslim educational establishments survived by increasing school and student numbers in the era. The Russian schools in the region were founded for immigrants, and the rate of schooling among them was not significantly different from the Muslim population. It has been also revealed that the Turkmens have shown very little interest to the Russian schools despite scholarships, dormitories and other promotions offered by the Russian government.

Keywords: Trans-Caspian, Education, School, Madrasa, Russian School, Turkmen

Giriş

Çoğunlukla Türkmen ve Kazakların yaşadığı (Zakaspiyskaya Oblast) Hazarötesi bölgesi, Rusların Türkistan'ı işgal sürecinde son hakimiyet alanı olup, 1885 yılında Teke Türkmenlerini nüfuz altına almak suretiyle Rus Çarlığı tarafından işgal edilmiştir.¹ İşgal döneminde Kafkas Valiliğine bağlanan Hazarötesi, 1890 yılında Türkistan Askeri Valiliği'ne Sırderya, Yedisu,

¹ *Karta Zakaspijskogo Kraja, V Voenno-Topografijseskom Otdel Kavkazskogo Voennogo Okruga* (1875); *Karta Zakaspijskogo Kraja Masştab 20 Ver* (1873).

Semer kand ve Fergana'dan sonra beşinci idari bölge olarak eklenmiştir. Batı ve Kuzeybatıda Hazar Gölü, Kuzeydoğuda Aral Gölü, Doğuda Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği, Güneyde İran ve Afganistan (1888) ile çevrili olup,² Askeri Valilik içerisinde en geniş yüz ölçüme sahip bölge özelliği taşımıştır.³ Hazarötesi bölgesi 1890 yılı itibariyle nüfusu 59804 kibitok⁴ (hane) 280443 yerli, 16351 yabancı göçmenden (bölge dışından Hazarötesi'ne iskan edilenler) oluşan,⁵ Kızılsu (Krasnovodsk), Mangışlak, Aşkabad, Tecen ve Merv olmak üzere 5 idari bölgeden oluşmuştur.⁶ Genel itibariyle arazisi çöllük ve bozkır alanlarından oluşmaktadır. Türkistan-İran ve Afganistan bölgelerine geçiş güzergâhı üzerinde bulunmaktadır.

Hazarötesi bölgesi Çarlık yönetimi yıkılana kadar çok bilinmeyen bir bölge olarak kalmıştır.⁷ Ruslar tarafından bölgenin yerli halkı olarak Türkmen ve Kazaklar görülmüşlerdir. Fars, Rus, Ermeni, Gürcü ve Tatarlar yabancı halk statüsünde değerlendirilmişlerdir. Türkmenler arasında en fazla nüfusa sahip topluluk Aşkabad, Merv ve Tecen ilçelerinde yoğun olarak yaşayan Teke Türkmenleri olmuştur. Ruslar bölgeye geldiklerinde Türkmenler, tarım ile de iştilal eden göçer hayat yaşamaktaydılar. Rusların Teke Türkmen toplumu hakkında ilk dikkatlerini çeken şey, kadınların toplum içerisindeki özgürlükleri ve belirleyici rolleri olmuştur. Bu konuda "*Kadın diğer göçer ve yerleşik halklarınkinden daha fazla hak kullanmış ve kullanmaktadır. O (kadın) kilitli kapılar arkasında yaşamayıp, sadece bazen ağız ve çenelerini kapatmak suretiyle yüzleri açık bir şekilde sokakta gezmektedirler. Eğer aile yerleşik ve çiftçilik ile meşgul ise Türkmen kadını toprak işlerinde çalışmaz, ev işleri ile meşgul olur. Kocasına daha çok nasihatleri ile yol gösterici ve çok iyi bir yardımcıdır.*"⁸ ifadeleri ile anlatılmaktadır. İkinci yoğun nüfuslu Türk topluluğunu bölgenin kuzeyindeki (Mangışlak, Üst Yurt) Kazaklar teşkil etmişlerdir. Türkmenler gibi hayvan yetiştiren göçer, Sünni Müslüman idiler. Ekonomik olarak tarım ve hayvancılık ile uğraşmışlardır.⁹

XIX. yüzyıl sonları itibariyle Türkistan tarihinin şekillenmesinde Rus işgalinin her alanda yansması söz konusudur. Günümüz Türk Cumhuriyetlerinin toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel konularda mezkûr geçmişin izleri oldukça belirgindir. Dolayısıyla XIX. ve XX. yüzyılda

² *Otčet o Sostavanii Voysk Zakaspiyskoy Oblasti So vremeni Okoçaniya Abal Tekinskoy Ekspeditsii po 1895 God Vkluçitelno* (Ashabad: 1897), 160.

³ İ. İ. Geyer, *Ves Ruskij Turkestan*, (Taşkent: 1897), 145.

⁴ *Kibitka*: Göçer halk için kullanılan Hane'nin karşılığıdır.

⁵ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti s 1882 po 1890 God* (Ashabad: 1892), 31.

⁶ Geyer, *Ves Ruskij Turkestan*, 145.

⁷ S. R. Konopka, *Turkestantskiy Kray* (Taşkent: 1913), 150.

⁸ Geyer, *Ves Ruskij Turkestan*, 169; Hazarötesi Türkmen toplumunda toplumsal hayat ile ilgili detaylı bilgi için bakınız: Seda Yılmaz Vurgun, "Hazar Ötesi Türkmenlerinde Sosyo-Kültürel Hayat". *Türk Dünyası Araştırmaları*, No. 217, 2015: 65-76.

⁹ M. Venukov, *Opıt Vaennogo Obozreniya Ruskib Granits v Azii* (S. Peterburg: 1876), 136; Türkmenler ve Bölge hakkında detaylı ve güncel bilgiler için bakınız; Resul Şahin, *XIX. Yüzyılda Hazar Ötesi Türkmenlerinin Siyasi, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı* (Basılmamış Doktora Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara: 2020).

Türkistan'ın geçirdiği süreçlerin değerlendirmeye tabi tutulması günümüzün anlaşılabilmesinde önemli bir yardımcıdır. Rusların Hazarötesi'nde kurdukları idari düzen ve politikalar çerçevesinde şekillenen eğitim kurumları, eğitim süreçleri ve dönemin eğitim durumu bölgenin anlaşılmasına katkı sunacaktır. Dolayısıyla çalışmada XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başı itibariyle Çarlık Rusya dönemi Müslüman, gayrimüslim eğitim kurumlarında eğitim, okullaşma, halkın ve Rus idaresinin eğitime bakışı gibi konular sayısal veriler üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda Rus Çarlığının işgali sırasında bölgedeki eğitim ile Çarlık politikalarının sonucundaki durum değişmiş midir? Rus idari sürecinde Müslüman okulları nasıl etkilenmişlerdir? Rus eğitim politikalarının yerli halktaki karşılığı ne olmuştur? Yerli halk ve bölgeye göç ettirilen Rus halkın okullaşma durumları nedir? Gibi sorulara Rus idaresi tarafından hazırlanan raporlar çerçevesinde cevap aranacaktır. Türkistan Askeri valiliği tarafından oluşturulan komisyonları yerel yetkililerden aldıkları bilgileri istatistiki verilere dönüştürmüşlerdir. Bu veriler ile yıllık oluşturulan raporlar her yıl için aynı titizlikte ve alansal derinlikte hazırlanmamıştır. Bazı yıllarda eğitim konusunda detaylı bilgi ve veri bulunurken, bazı yıllarda çok az bir açıklama ile yetinilmiştir. Bu çalışmada çarlık dönemi boyunca değişimlerin tespiti amaçlanmış, bu sebeple belirlenen süreçler raporların eğitim hakkında verdiği bilgiler çerçevesinde şekillendirilmiştir. Temelde 5'er yıllık dönemler oluşturulmaya çalışılsa da bu her periyot için mümkün olmamıştır.

1. Hazarötesi Bölgesinde Eğitim Kurumları

Hazarötesi'nde idari açıdan eğitim kurumları ilk, orta, şehir, kilise, meslek ve özel okullar olmak üzere 6'ya ayrılmaktaydı. Yerli halkın mektep ve medreseleri idare tarafından özel okul statüsünde kabul ediliyordu.¹⁰ İlkokullar, ortaokullar ve şehir okulları Eğitim Bakanlığının sorumluluğunda idi. Kilise ilkokulları kiliselere, iki meslek lisesinden biri olan Demir Yolu Meslek Okulu Ulaştırma ve İletişim Bakanlığı'na, Tarım Meslek Okulu Tarım Bakanlığı'na, özel okullar ise buldukları yerin idaresine bağlıydılar.¹¹ Tarım Meslek Okulu Aşkabad yakınlarındaki Köşki'de Kuropatkin Bağ Bahçe ve Pamukçuluk Okulu adıyla hizmet vermiştir.¹² Eğitim süresi 5 yıl olduğu için iki hazırlık ve 3 mesleki sınıf bu okulda 5 sınıf olarak eğitimi sürdürmüştür. Tam ve yarım pansiyon olmak üzere iki seçeneğe konaklama imkanı mevcuttu. Yıllık tam pansiyon 120, yarım pansiyon 80 ruble olarak ücretlendirilmiştir.¹³

Hazarötesi bölgesinde Türkmen/yerli okullarını mektep ve medrese olmak üzere iki grupta toplamak mümkündür. Rus idaresi ve akademik çevresi tarafından bu okullar "*Müslüman*

¹⁰ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1899 God* (Ashabad: 1900), 335.

¹¹ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1899*, 335.

¹² *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1900 God* (Ashabad: 1902), 270

¹³ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1899*, 349; Rus eğitim kurumları ve ders içerikleri için bakınız; B. Tümen Somuncuoğlu, *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı*, Basılmamış Doktora Tezi (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakıncağ Tarihi Bilim Dalı, 2006).

Okulları” şeklinde adlandırılmışlardır. Mektepler ilkokul statüsünde tanımlanmış, Kur’an-ı Kerim okuma, yazmanın öğretildiği yer olarak kabul edilmiştir. Ruslara göre Hazarötesi bölgesinde Medreseler ile mektepler arasında bir ayırım yapmak mümkün değildir.¹⁴ Rus kaynaklarının açıklamalarından medrese tabirinin içerikten ziyade şekilsel anlam taşıdığı ifade edilmiştir. 1914 yılında Aleksandrovska mektep mollası Büyük Ahund Murad Hal Muhammedov’a dayandırılan tanımlamada, okulun fiziki özelliğine göre mektep, medrese adlandırması yapıldığı belirtilmektedir. Her ikisi arasındaki fark eğitim verilen binanın özelliği ile şekillenmiştir. Bina eğer taş veya ağaçtan yapılmış ise medrese, bakımsız, açık alan veya yurt ise mektep olarak adlandırılmıştır.¹⁵ Ancak okutulan kitaplara ve müfredata bakıldığında durumun Rus raporlarında belirtildiği gibi olmadığı anlaşılmaktadır.

Eski usul (Usul-i Kadim) mekteplerde takip edilen müfredat genel itibariyle önce kıraat temelinde detayları ile birinci yıl Arap alfabesinin öğrenilmesi ve okuma, ikinci yıl surelerin okunması ve anlamlarının öğrenilmesi, üçüncü yıl kopya dikte yazımı ve pratik geliştirilmesi ile şekillenmiştir.¹⁶ Mekteplerde Haftiak (Heftiyek-i Şerif), Kur’an’ı Kerim, Raunek (Revnak’u-l İslam), Nevai (Divan-ı Mir Ali Şir Nevai), Divan-ı Fuzuli Leyla ve Mecnun gibi klasik eserler yüzünden okutulmuştur. Üç yılın sonunda mektep öğrencisi okuma ve dikte yazmayı öğrenmiş kabul edilmiştir. Hazarötesi bölgesi medreselerinde ise mezkûr kitaplara devam edilmekle birlikte, Dört Kitap (Çehar Kitap), Hafız Divanı (Divan-ı Hoca Hafız), Bidil, Farzlar, Fakih Keydani (Fakih’ul Keydani) ve Kitab-ı Muhtasar’ül Vekayati fı Musail el Hidayet gibi klasik İslami eserler okutulmuştur.¹⁷ Arapça, Farsça ve ana dilde şiirler, Namaz, Oruç ve Ramazan ayı, Ramazan bayramı, Kurban Bayramı hakkında dini bilgiler öğretilmiştir.¹⁸ Mektep ve medreselerde kitap müfredatı uyuşurken, içeriğin farklılık arz ettiği görülmektedir. Dolayısıyla genel anlamda mekteplerde okuma yazma öğretirken, medreselerde daha çok dini kural ve kaidelerin öğretildiği söylenebilir.

Eski usul mekteplerin yanı sıra tüm Rusya Müslümanlarında olduğu gibi Hazarötesi bölgesinde de geç olsa da yeni usulde (Usul-i Cedid) mektepleri açılmıştır. Bütün bölgede Kızılsu (Krasnovodsk) ilçesi Kızılsu ve Tecen ilçesi Kara Vekil köylerinde olmak üzere iki yeni usul mektep 1913 yılından itibaren hizmet vermiştir.¹⁹ Yeni eğitim metodunu benimseyen bu iki Usul-i Cedid Mektebinde; Muallim-i Evvel, Muallim-i Sani, Kur’an-ı Kerim, Bad’ül Maarif (Çocuklar için

¹⁴ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1899*, 348.

¹⁵ İ. A. Belyayev, *Mektebi Zakaspiyskoy Oblasti* (Ashabad: 1916), 51.

¹⁶ Belyayev, *Mektebi Zakaspiyskoy*, 265.

¹⁷ Belyayev, *Mektebi Zakaspiyskoy*, Tablo No: 17.

¹⁸ Eserler hakkında bilgi ve Türkistan mekteplerindeki müfredat konusunda detaylı bilgi için Ebubekir Güngör, “İpek Yolu Kavşağında Bir Eyalet: Rus Çarlığı Döneminde Fergana’da Eğitim.” *Tarihçi* 1, no. 1 (Ocak 2021), s. 139 - 142.

¹⁹ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1912-1913-1914 g. g* (Ashabad: 1916) 267.

namaz sureleri ve namaz kılma bilgileri içermektedir), Akaid, İlim-i Ahlak, Milli Edebiyat, Tercüman Edeb'üd Din, Edebiyat-i Avlani, Hevace-i Diniye, Coğrafya-i Yeryüzü, İlm-i Tarih, Tarih-i Mukaddes, İlm-i Tecvid, Kelam-ı Şerif dersleri okutulmuştur.²⁰ Bu bağlamda yeni usul mekteplerde coğrafya, tarih ve milli edebiyat derslerine de yer verildiği görülmektedir.

Mektep ve medreselerin giderleri yerel halk ve çocukların aileleri tarafından karşılanmıştır. Mektep ve medreselerde eğitimin ortalama 12 yıl sürdüğü anlaşılmaktadır. Mangışlak'ta mektepler halk, molla ve zenginler tarafından açılmıştır. Mektepler yurt (Çadır), cami, mollanın evi, zengin bir insanın evi veya kamusal bir yerde şartlara göre açılmıştır. Her bir mektepte genellikle bir molla hizmet vermiştir. Açıldıkları binanın özelliğine göre bir veya birden çok odalı oldukları anlaşılmaktadır. Erkek ve kız çocuklar ayrı odalarda (sınıf) veya karışık eğitim alabilmişlerdir. Genel itibariyle yılın 8 ayı eğitim devam etmiş, Mayıs-Ağustos arası dört ay tatil olarak kabul edilmiştir.²¹ Gün içerisinde çocuklar ortalama sekiz saatlerini mektepte geçirmişlerdir. Türkmenler güz aylarında göçer durumda oldukları için mektebin başlangıç zamanlarında okula devam eden çocuk sayısı az olmuş, bu dönemlerde 20-30 arası çocuk okula devam ederken, kış aylarında sayı artmış 40'a kadar çıktığı görülmüştür.

Çocuklar okutulan kitapları genellikle akrabalarından temin etmişlerdir. Bölgede kitap satışının olmadığı notu raporlara yansımıştır. Bulamayanlar ise kitapsız olarak okula devam etmişlerdir. Her okul başlangıcında molla veya ahundlarda ortalama 30-40 öğrenci ile eğitim yılı başlamıştır. Mekteplerde öğrenci yaşları 8-12 yaşları aralığında olmuştur. Evli veya yaşı fazla olan mektep öğrencisi oldukça az sayıdadır. Büyük Ahund Murad Hal Muhammedov'a göre Mangışlak bölgesindeki mollalar eğitimlerini Buhara veya Hive'den ziyade, Astrahan veya Kafkas medreselerinde almışlardır.²² Ancak bu açıklamanın Rus makamlarının Buhara ve Hive medreselerinde eğitim almış mollaları zararlı olarak tanımlamaları ve takibe maruz bırakmalarından²³ kaynaklandığı düşünülebilir. Çünkü farklı komisyon raporlarında bölgede Buhara ve Hive medreselerinde eğitim almış mollalarının çoğunlukta olduğu ve bunların *zararlı* şeklinde tanımlandığı kaydedilmiştir.²⁴ Mollalar devletten maaş almadıkları için öğrencinin durumuna göre haftalık 0,2 - 0,5 ruble aralığında, cuma günleri öğrenciden ödeme almışlardır. Öğrenciler okutucu molla tarafından sınav yapılmışlardır. Mekteplerde 4-5 yıllık eğitimden sonra medrese eğitimine geçiş mümkün olmuştur. Mollalar 20 yaşından itibaren çocuk okutabilmişlerdir.

²⁰ Belyayev, *Mektebi Zakaspiyskoy*, 267-268.

²¹ Belyayev, *Mektebi Zakaspiyskoy*, 50.

²² Belyayev, *Mektebi Zakaspiyskoy*, Tablo No: 1.

²³ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1890 – 1896 God* (Ashabad: 1897), 371.

²⁴ *Adres Spravočnik po Zakaspiyskoy Oblasti (İzdanie Zakaspiyskago Oblastnogo Statičeskago Komiteta: 1915)*, 89-90.

Aileler mollaları ve mektep öğrencilerini İslami bilgisine göre değerlendirmişlerdir.²⁵ Mekteplerde matematik dersi şeklen olmakla birlikte, mollanın inisiyatifine göre bazı mekteplerde hiç verilmezken, bazılarında çok az matematik bilgisi verildiği kaydedilmiştir. Hazarötesi'ndeki mekteplerde yerli mollaların yanı sıra Tatar ve Fars mollalar da eğitim vermişlerdir.

Bu eğitim kurumlarına Rusların bölgeyi işgal etmeleri ile birlikte Rus okulları da açılmıştır. Hazarötesi Bölgesinde açılan ilk Rus okulu 1882'de Kızıl Arvat'daki ilkokuldur. İkincisi bölge valisi Komorov'un kızı Kamilla Nikolayevna Komirova tarafından 1884'te açılan Aşkabad'daki okul olmuştur. Özel statüde açılan bu okul bir yıl sonra eğitim Bakanlığı'na devredilmiştir. Mezkûr okulları 1888'de Nikolayev istasyonu ve Aleksandrov Askeri Birliğinde Kilise İlkokulu, Merv'de şehir okulu, 1889'da Demiryolu İdaresi tarafından Uzun Ada'da açılan okullar takip etmiştir.²⁶ 1890 yılı itibariyle bölgede hizmet veren 5 Rus okulunda toplam 325 öğrenci eğitim görmüştür.²⁷ 1896 yılına gelindiğinde Rus ve diğer göçmenlere Rus dilinde hizmet veren Aşkabad Erkek Okulu, Merv Erkek Okulu, Nikolayev İstasyonu Okulu, Uzun Ada Okulu, Kazancık Okulu, Aleksandrov Birlik Okulu, Aşkabad Kız Okulu, Merv Kız Okulu, Kızıl Su İlkokulu, Kızıl Arvat Okulu ve Serahs okulu olmak üzere 11 okul eğitim vermekteydi.²⁸ Ayrıca Türkmen çocuklar için Rusça eğitim veren Tecen ve Merv'de birer Rus-Yerli Okulu bulunmaktaydı.²⁹ Bu iki okulda 1892 ve 1894 yıllarında 4'er Türkmen eğitim almıştır.³⁰ Türkmen/yerli çocukların Rus-Yerli okullarında sayılarını artırmak amacıyla 1892'de Kaş'da, 1893'te Merv Şehir okulunda, 1894'te Tecen'de ve 1895'te Serahs ve Aleksandrov'da yurtlar açılmıştır.³¹ Rus idaresinin Yerli Türkmen ve Kazak çocuklarını Rus okullarına teşvik etmek için yurt, burs gibi çeşitli imkanlar sunmalarına rağmen Rus okulları yerliler tarafından az tercih edildiği görülmektedir.

Tablo 1: Yıllara Göre Müslüman Okul, Öğrenci ve Nüfus Bilgileri

Yıl		1888 ³²	1891 ³³	1893 ³⁴	1899 ³⁵	1904 ³⁶	1914 ³⁷
Medrese	Medrese	7	7	7	31	53	85

²⁵ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1912-1913-1914*, 268.

²⁶ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti s 1882 po 1890*, 267.

²⁷ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1890 - 1896*, 359.

²⁸ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1890 - 1896*, 362.

²⁹ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1899*, 347.

³⁰ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1890 - 1896*, 370.

³¹ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1890 - 1896*, 374.

³² *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti s 1882 po 1890*, 268 – 269..

³³ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1891 God* (Ashabad: 1893), 371.

³⁴ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1893 God* (Ashabad: 1895), 356.

³⁵ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1899*, 336.

³⁶ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1904 God* (Ashabad: 1905), 171.

³⁷ Belyayev, *Mektebi Zakaspiyskoy*, Tablo No: 1 – 19.

	Öğrenci	160			263		
Mangışlak	Okul			43	29		
	Erkek Öğrenci			322	214		
	Kız Öğrenci			170	34		
	Toplam Öğrenci			492	248		0
	Erkek Nüfus				32662		41748
	Kadın Nüfus				33204		39285
	Toplam Nüfus			0	65866		81033
Kızılsu	Okul		6	70	43		51
	Erkek Öğrenci			702	510		293
	Kız Öğrenci						7
	Toplam Öğrenci			702	510		300
	Erkek Nüfus				20684		31293
	Kadın Nüfus				18517		26606
	Toplam Nüfus				39201		57899
Aşkabad	Okul		68	47	44		31
	Erkek Öğrenci			713	642		277
	Kız Öğrenci				86		201
	Toplam Öğrenci			713	728		478
	Erkek Nüfus				35374		68532
	Kadın Nüfus				33296		58139

	Toplam Nüfus				68670		126671
Tecen	Okul		4	28	23		39
	Erkek Öğrenci			411	296		641
	Kız Öğrenci			30	86		161
	Toplam Öğrenci			441	382		802
	Erkek Nüfus				20351		33395
	Kadın Nüfus				17769		28045
	Toplam Nüfus				38120		61440
Merv	Okul		39	33	45		88
	Erkek Öğrenci			481	375		811
	Kız Öğrenci			131	251		101
	Toplam Öğrenci			612	626		912
	Erkek Nüfus				54901		85690
	Kadın Nüfus				49278		73992
	Toplam Nüfus				104179		159682
Toplam	Okul			221	184		209
	Erkek Öğrenci			2629	2037		2022
	Kız Öğrenci			331	457		470
Genel Toplam	Okul	63	147	212	184	172	209
	Öğrenci	856	1264	2960	2494		2492
Nüfus	Hane	59804	62008	69606	74124		94618

	Erkek Nüfus		136120		163972		273498
	Kadın Nüfus		118802		152064		236104
	Toplam Nüfus	296749 ³⁸	254922 ³⁹	313139 ⁴⁰	316036 ⁴¹		509602 ⁴²

Tablo 2: Yıllara Göre Rus Okul, Öğrenci ve Yabancı Nüfus Bilgileri

Yıl		1889	1891 ⁴³	1892 ⁴⁴	1893 ⁴⁵	1903 ⁴⁶	1910 ⁴⁷	1912-1914 ⁴⁸
	Yabancı Nüfus	17172 ⁴⁹	21798 ⁵⁰	22432 ⁵¹	42280 ⁵²	71870 ⁵³	102597 ⁵⁴	
Rus Okulları	Okul						123	
	Erkek		339	453	733	2089	1914	3235
	Kız		146	192	583	1293	1450	2116
	Toplam	325 ⁵⁵	485	645	1316	3382	3364	5351
Etnik	Rus		138	1042		2022		3688
	Gürcü			3		5		2
	Ermeni			72		237		213

³⁸ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti s 1882 po 1890*, Tablo No: 3 – 9.

³⁹ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1891*, Tablo No: 1.

⁴⁰ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1893*, 40.

⁴¹ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1899*, 14.

⁴² *Spisok Nasellenih Mest Zakaspiyskoy Oblasti (Po Dannim 1913-1914 g. G.)*, *İzdanie Zakaspiyskago Oblastnogo Statiçeskago Komiteta* (Ashabad: 1915), 1-80.

⁴³ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti s 1882 po 1890*, 373 – 378.

⁴⁴ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1892 God* (Ashabad: 1893), 190.

⁴⁵ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1899*, 336.

⁴⁶ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1903*, 218.

⁴⁷ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1910 God* (Ashabad: 1913), Tablo No: 31 – 32.

⁴⁸ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1912 1913 1914*, 235.

⁴⁹ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti s 1882 po 1890*, Tablo No: 11.

⁵⁰ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1891*, 23.

⁵¹ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1892*, 9.

⁵² *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1899*, 19.

⁵³ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1903*, 11.

⁵⁴ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1910*, Tablo No: 3.

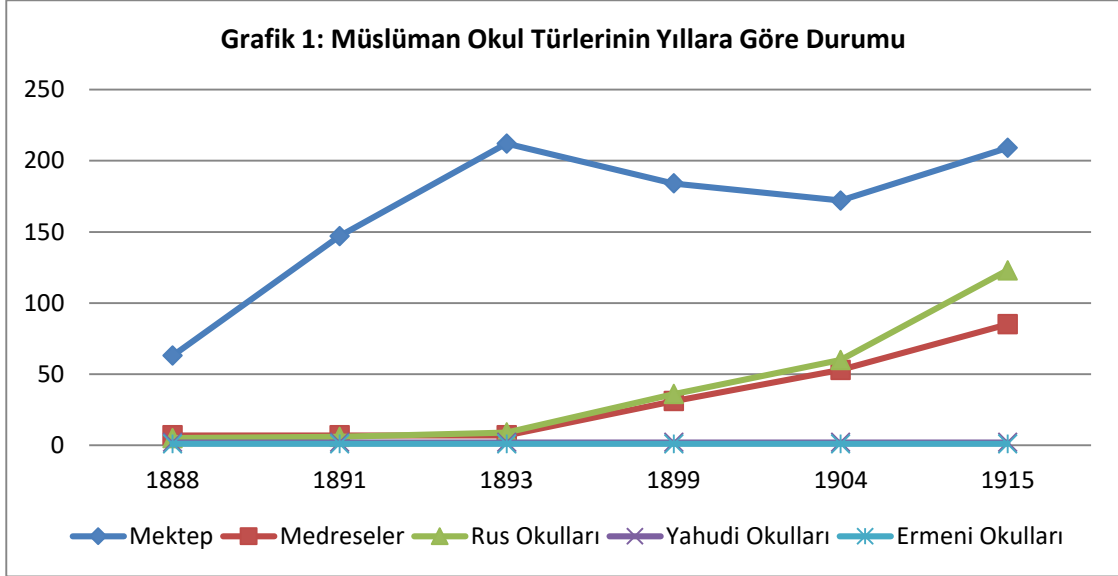
⁵⁵ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti s 1882 po 1890*, 268-269.

	Leh/Polonyalı		22		24		45
	Alman		2		58		59
	Türkmen		3	90		162	392
	Tatar		1		23		49
	Kazak		17	19		31	139
	Yahudi		19	18		40	42
	Diğer		3	72		20	81
Din	Ortodoks			1015			2723
	Ermeni Grogeryan			72			82
	Katolik			9			24
	Protestan			67			142
	Yahudi			18			25
	Müslüman			130			293
	Diğer			5			25

2. Çarlık Dönemi Hazarötesinde Eğitim

Hazarötesi bölgesinde eğitim Müslümanlarda mektep ve medreseler temelinde şekillenmiştir. Ruslar genel itibarıyla Hristiyanlara hitap eden okulları, Ermeni ve Yahudiler ise özellikle ilk eğitimde kendi kültürel yaşam ve inançları temelinde hizmet veren okulları açmışlardır. Bu bağlamda bölgede eğitim, dini ve kültürel esaslar çerçevesinde dört ana gruba ayrılmıştır. Değerlendirmeye Müslüman okullarından başlamak gerekirse, mektep ve medreseler en fazla sayıda temel eğitim kurumları olarak karşımıza çıkmaktadır. Hazarötesi işgalinin tamamlandığı 1885 yılından 1915 yılına kadarki 30 yıllık süreçte Müslüman mektepleri 1893 yılına kadar artış eğilimindeyken, bu yıldan sonra oranını korumuş, 1904 yılından itibaren tekrar artış

göstermeye başlamıştır. Medreseler, yavaş da olsa artış eğiliminde olmuştur. Raporlarda Hazarötesi bölgesi medreselerine ait yeterli bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Ancak medreselerde genellikle maddi olarak durumu iyi olmayan ailelerin çocuklarının eğitim aldığı, bunların da sayılarının çok az olduğu, medrese hocalarının halktan ve devletten ücret almadıkları, bunun yerine vakıf ve bağışlardan hayatlarını kazandıkları, her bir medresede öğrencilerin kalmaları için odaların bulunduğu bilgileri mevcuttur.⁵⁶

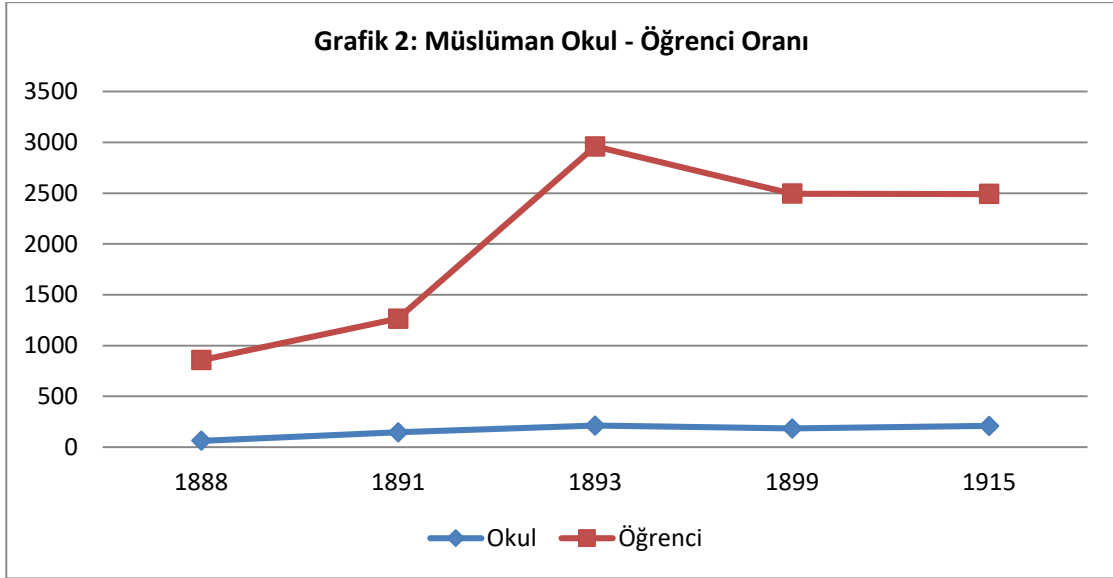
Bölgede Rus okulları 1893 yılından itibaren anlamlı bir şekilde sürekli artış eğiliminde olmuştur. Bunun temel sebebi olarak bölgedeki Gayrimüslim nüfus sayısının artması gösterilebilir. Yahudi ve Ermeni okullarında değişim gözlemlenmemiştir. Müslüman okullarını Rus okulları takip etmektedir. Bölgede 1897 nüfus sayımına göre 990 Yahudi, 4234 Ermeni kaydedilmiştir. Bu gruplar için raporlarda 2 Yahudi ve 1 Ermeni Okulu tespit edilmiştir. 1891 yılı kayıtlarında kayıtlı bu Ermeni Okulu Aşkabad şehir merkezinde bulunuyordu.⁵⁷ Bölgenin 1897 Ermeni nüfusu 4374 kişi idi.⁵⁸ Dini gruplara göre okul/öğrenci oranları ileride karşılaştırılmıştır. Yerli ve Rus okullardan başka Merv ve Herat'da Buhara Yahudileri arasında açılmış iki Yahudi okul mevcuttu. Bu okullar açılmadan önce herhangi bir izin almamışlardı. 1894'te Herat Yahudisine şehir idarecisi General Komarov izin vereceğine dair söz vermesi üzerine, okul açılma izni 1886'da şehir müdürü Albay Alihanov tarafından her iki okula da kayıt evrakı düzenlenmiştir. Yahudiler kendi okullarını kendileri idare etmiş ve müfredatını belirlemişlerdir. Bu okullarda bir ve ikinci yıl eski İbranice okuma ve yazma öğrenen Yahudi çocuklar, Buhara ve Semerkand'daki Yahudi okullara

⁵⁶ Adres Spravočnik po Zakaspiyskoy Oblasti, 89-90.

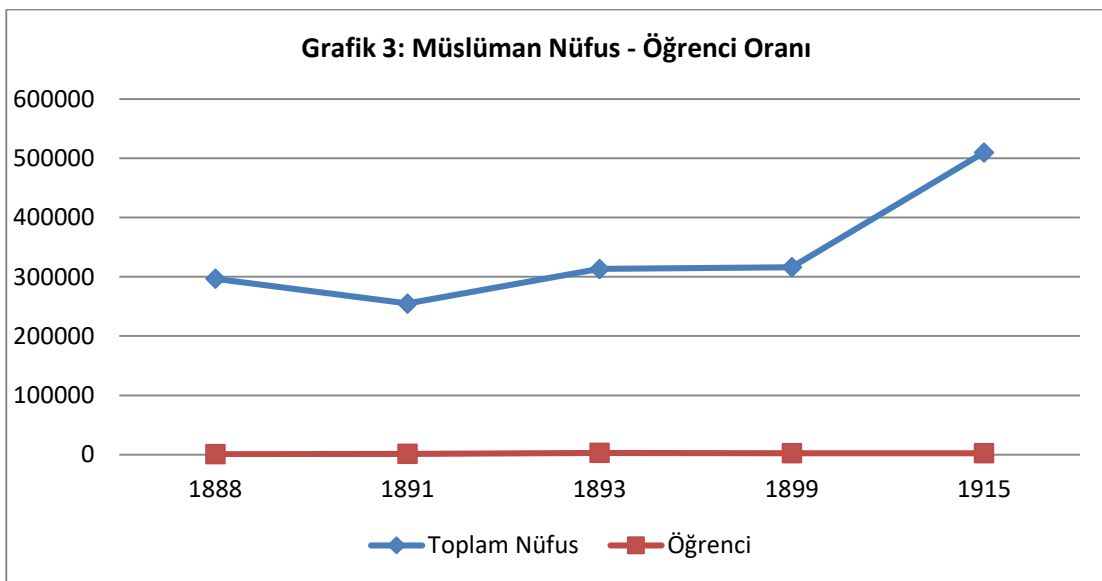
⁵⁷ Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1891, 375.

⁵⁸ Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXXXII (Zakaspiyskaya Oblast: 1904), 52-53.

giderek eğitimlerine orada devam etmişlerdir. Merv'deki Yahudi okulunda 1899 yılı itibariyle 141 Yahudi'nin eğitim gördüğünü tespit etmiş durumdayız.⁵⁹ 1897 nüfus sayımına göre bölgede toplam 990 Yahudi nüfus yaşamıştır.⁶⁰

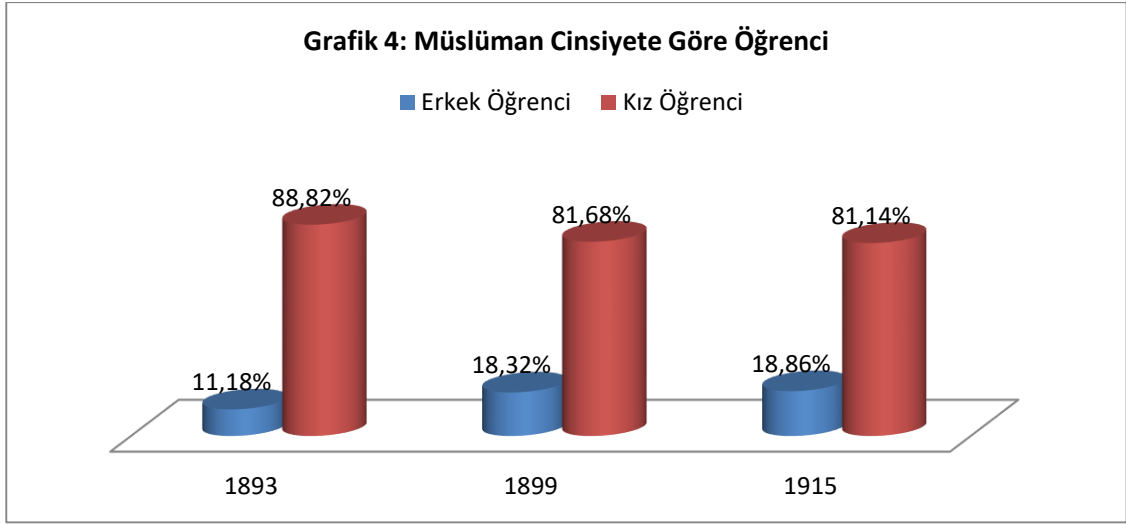
Raporlarda Müslümanlara ait okullardan medrese sayılarına ait bilgilere ulaşılrken, medrese öğrenci bilgileri tespit edilememiştir. Buna rağmen mektep sayısı ve öğrenci bilgileri büyük oranda derlenebilmiştir. Müslüman mektep sayısı ve öğrenci durumu grafik 2'de gösterilmiştir. Hizmet veren mektep sayısı düzenli bir şekilde artış göstermiş, ancak mekteplere devam eden öğrenci sayılarında dalgalanma tespit edilmiştir. Özellikle 1891-1893 yılları arasında öğrenci sayısı hızlı bir şekilde artış göstermiştir. 1893 yılından sonra okul ve öğrenci seyir oranında anlamlı bir değişim gözlemlenmemektedir.

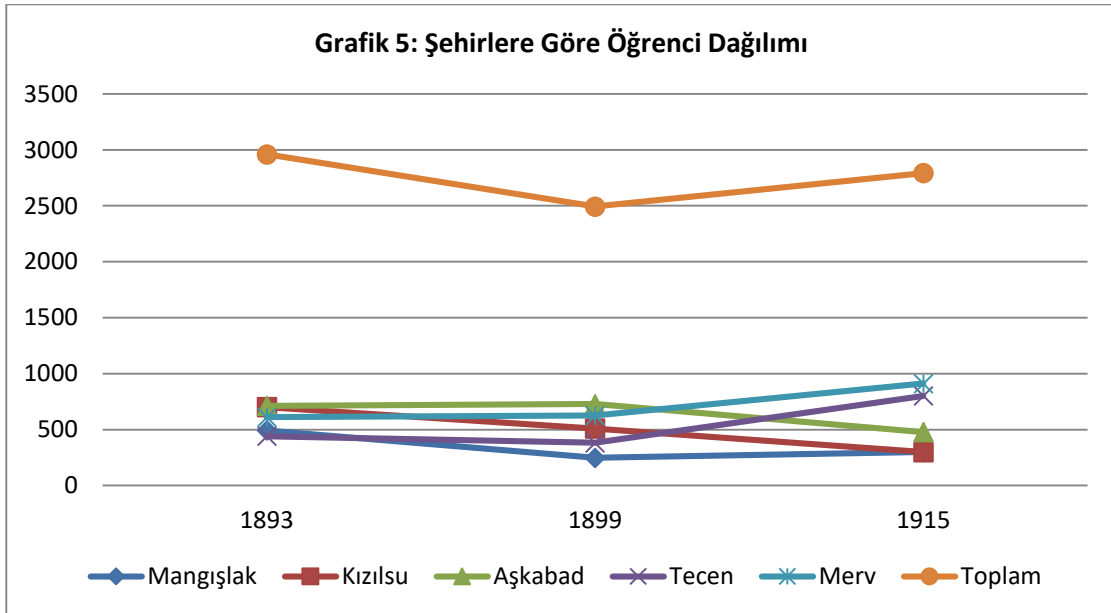
⁵⁹ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1900*, 268.

⁶⁰ *Pervaya Vseobşaya Perepis*, 52-53.

Nüfus – öğrenci oranlarında Hazarötesi bölgesi Müslüman nüfusu 1899 yılından sonra anlamlı bir şekilde artış göstermiştir. Bu durum öğrenci sayılarına yansımamış, 1899 – 1915 yılları arasındaki 16 yıllık süreçte hemen hiçbir değişim görülmemiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında bölgede çok sayıda açılan Rus okulları ile bir bağlantısının olup olmadığı çalışmanın ileriki sayfalarında değerlendirilecektir. Müslüman genel nüfus içerisindeki okullaşma oranı ise %1 olarak görülmektedir.

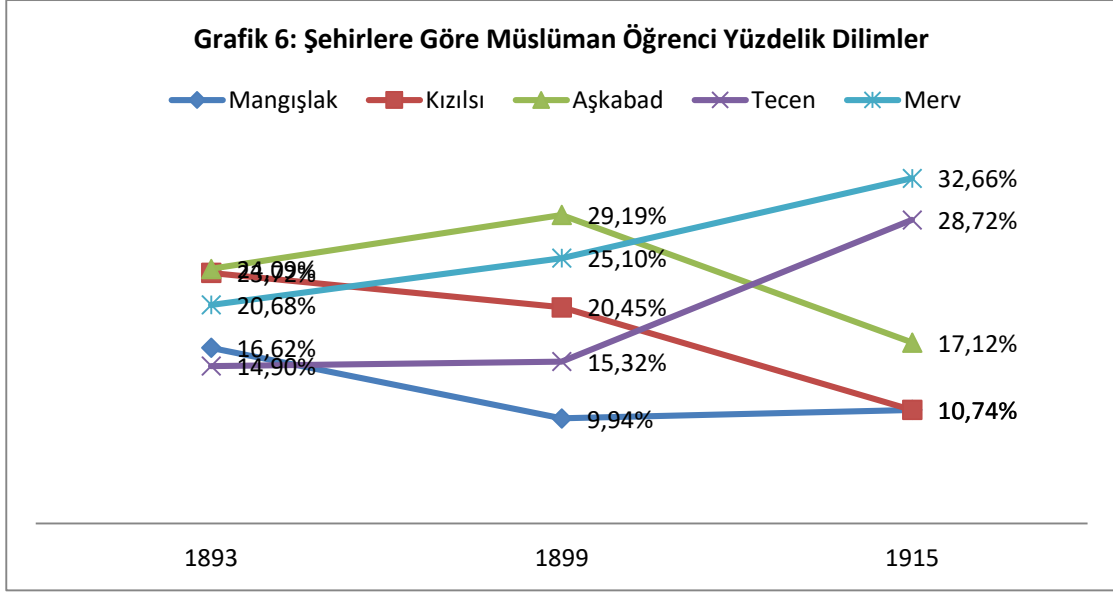

Cinsiyete göre Müslüman öğrenci oranlarında 1893 yılına kadar fark en fazla iken, sonrasında kız oranı artmıştır. 1899 – 1915 yıllarında arasında bu oranda değişiklik görülmemektedir.

İdari bölgeler itibariyle Müslüman okullarında okullaşma durumu ulaşılabilen veri yıllarına göre değişiklikler arz etmektedir. Toplam öğrenci de düşüş yaşanan 1893-1899 yıllarında Aşkabad bölgesi öğrenci sayıları artış, Kızılsu'da sürekli düşüş gözlemlenmiştir. Mangışlak, Tecen ve

Merv'de ise genel öğrenci sayıları ile orantı durumu söz konusudur. Aşkabad'da artış göstermesi nüfus hareketliliği ile ilgili bir durumdur.⁶¹ Kızılsu'da sürekli düşüşün sebebi ise bölgede Rus okullarının yaygınlaşması ve molla takibinin yoğunlaştırılması olarak görülebilir. Raporlardan 1910 yılına ait şehirlere göre cami sayılarına ulaşılmıştır. Buna göre Mangışlak'ta 2, Kızılsu'da 33, Aşkabad'da 89, Tecen'de 210, Merv'de 126 cami kaydedilmiştir.⁶²

Bölgede camilerin çoğunluğunda mektep açılmadığı gözlemlenmiştir.⁶³ Müslüman mekteplerinin camilerde açıldığı bilgisinden yola çıkarsak, camilerin çoğunluğunda molla mı yetersizdi, yoksa mevcutlar bölge halkının talep ettiği mektep ihtiyacına cevap verebiliyorlardı? Soruları karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda Merv bölgesinde nüfusun yoğunlaştığı, buna paralel olarak da mektep, öğrenci sayılarının arttığı görülmektedir. Cami sayısı ve mektep oranlarında Merv'de cami sayısı, Tecen'deki cami sayısından az olduğu halde okul sayısı daha fazladır. Dolayısıyla kabaca halkın mektep talebine göre okulların açıldığını söylemek mümkündür. Ayrıca Merv bölgesindeki şehirleşme ve yaşam biçimi yerleşik, Mangışlak ve Tecen bölgeleri halkı yaygın olarak göçer kültür özelliği taşıdığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durumda Türkmenlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde Müslüman okul sayıları nüfus artışına paralel seyretmiştir. Rus nüfus ve nüfuzunun güçlü olduğu Kızılsu, Mangışlak ve Aşkabad'da 1899 yılından itibaren mektep sayılarında belirgin düşüş eğrisi görülmektedir.

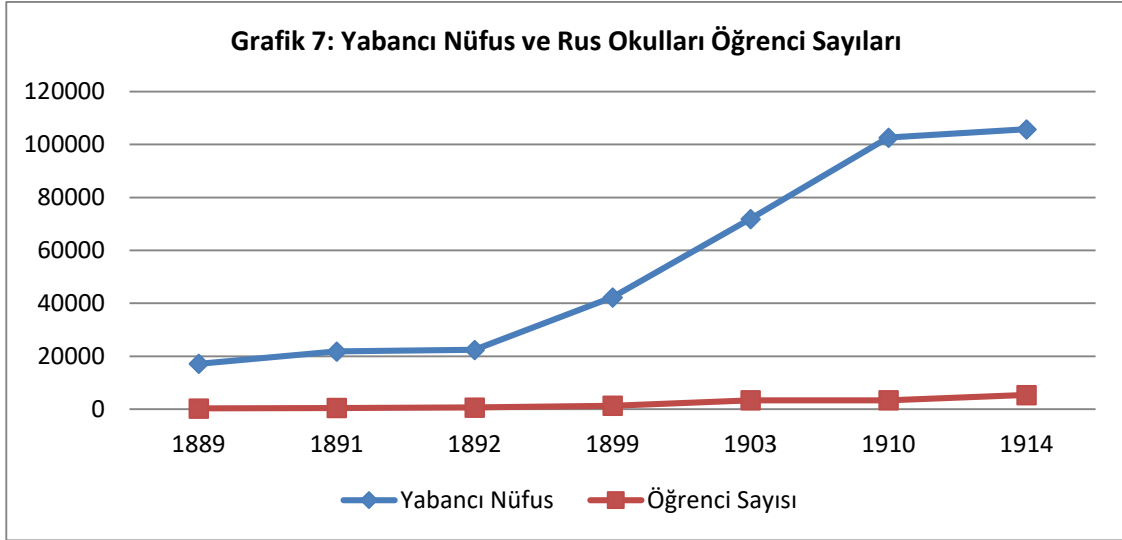
Rus okul sayıları raporlara kısmen yansımış, ancak süreç takip etmemize imkan verecek oranda olmamıştır. Öğrenci sayıları açısından süreklilik arz eden veriye ulaşılmaktadır. Rus okulları Müslümanlar için gayrimüslim okulu olarak değerlendirilmiştir. Gayrimüslim ahali, Rus ayrımını

⁶¹ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1893*, 40; *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1899*, 14; *Spisok Nasellenih Mest*, 1-80.

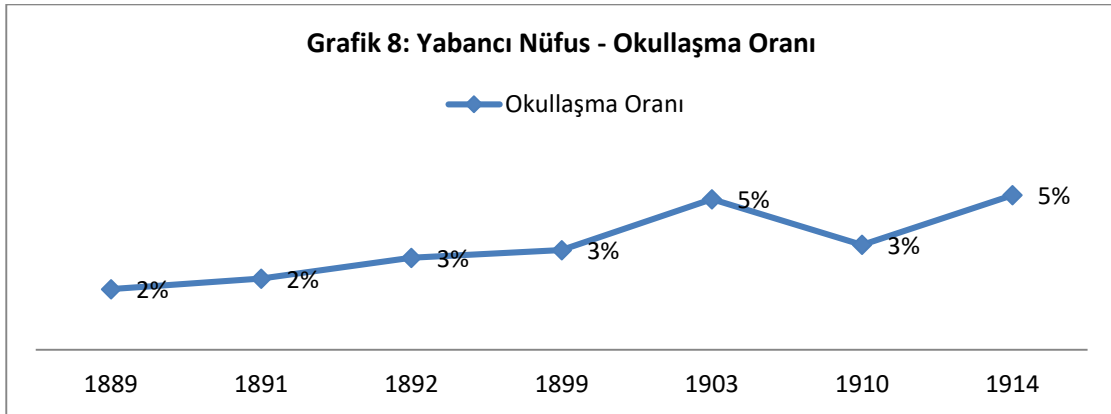
⁶² *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1910*, Tablo No: 33.

⁶³ Bakınız şehirlere göre okul sayıları Tablo 1.

süreklilik gösteren verilerle ayırmak elimizde bulunan verilerle mümkün görünmemektedir. Ancak bölgeye gelen yabancıların nüfusunu tespit etmek mümkündür. Yabancılar arasında tam sayısını tespit edemesek de az sayıda Müslüman mevcuttur. Oranlamalar açısından tam bir sonuç vermese de fikir vermesi açısından veri olarak kullanılabilir olduğu kanısındayız.

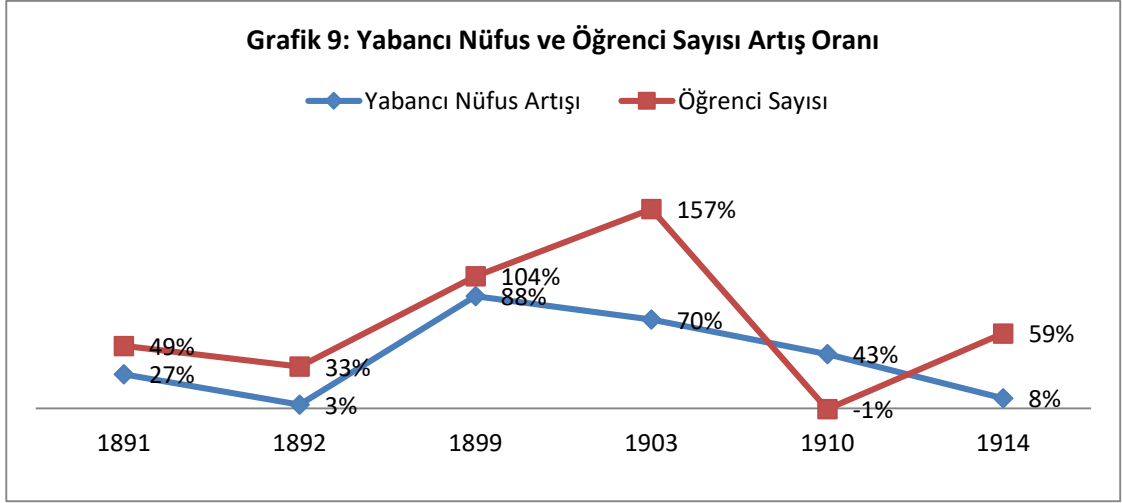

Hazarötesi bölgesinde yabancı nüfus sürekli ve çok hızlı bir yükseliş göstermiştir. Ancak Rus okullarındaki öğrenci sayıları aynı hızda yükseliş göstermemiştir. Özellikle 1892 – 1910 yılları arasında Rus okulları öğrenci sayıları yabancı nüfus artış hızı arasındaki fark anlamlı denebilecek kadar fazladır.

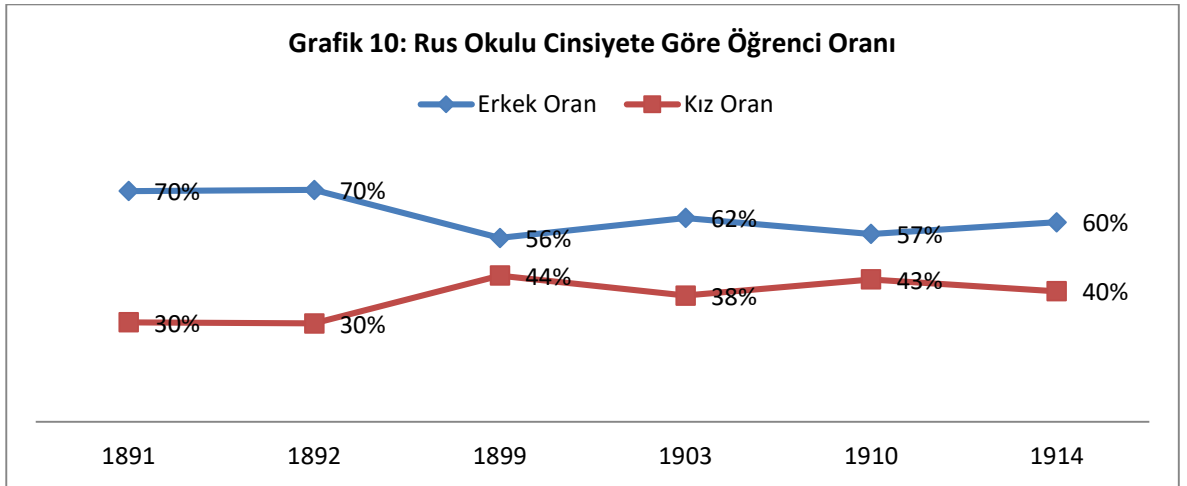

Rus okullarına büyük oranda Rusların ve gayrimüslimlerin devam ettikleri düşünülürse Rus/gayrimüslim nüfusta okullaşma oranı %2-%5 arasında değişim göstermiştir. Bu durumda 1889 – 1914 yılları arasında Rus/gayrimüslim nüfusta ortalama okullaşma olarak %3 değeri kabul edilebilir. Dolayısıyla aynı dönemde Müslüman – gayrimüslim nüfusun okullaşma oranları arasında anlamlı bir fark olmadığını söylemek mümkündür. Ayrıca bu veriler içerisinde az da olsa Müslüman öğrencilerin de bulunduğu unutulmamalıdır.

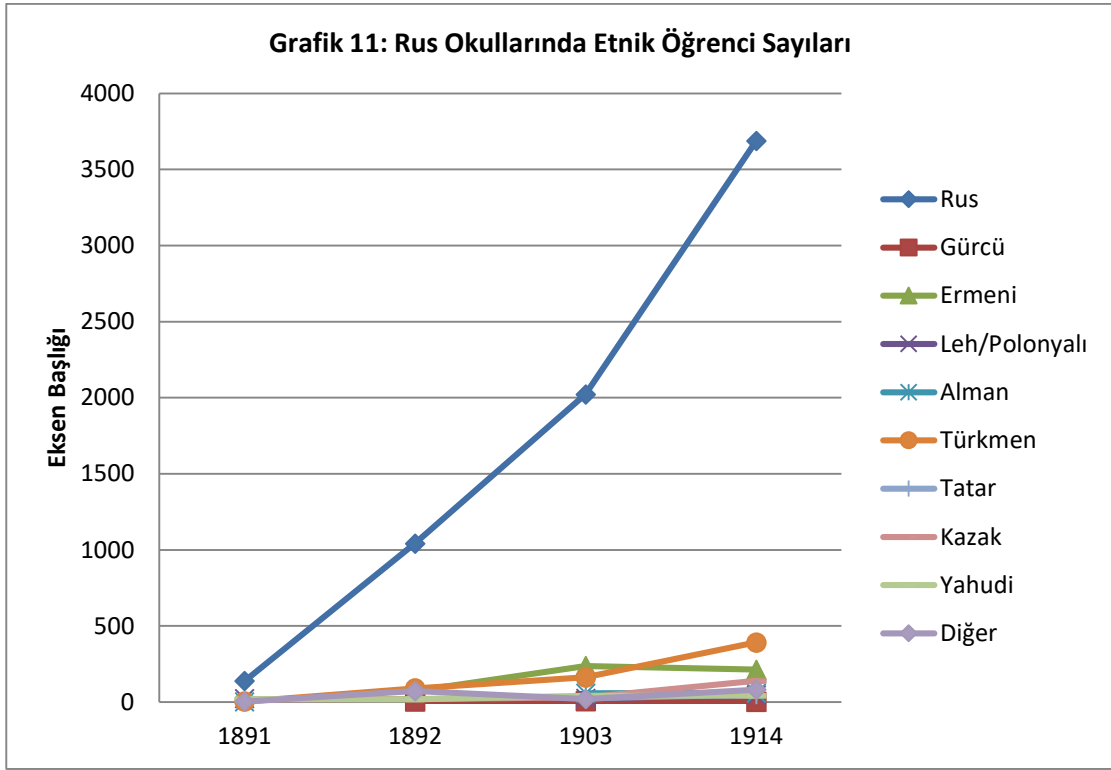

Rus okullarının öğrenci sayıları 1899 yılına kadar nüfus artış oranına paralel seyretmiştir. 1899 yılından itibaren nüfus artış oranı yükselmesine rağmen öğrenci artış oranı düşüş göstermiş, 1910 yılından sonra ise öğrenci sayısındaki artış, yabancı nüfus artışından oldukça az gerçekleşmiştir. Sonuç itibariyle öğrenci sayısındaki artış, yabancı nüfus artış oranından oldukça aşağıda kalmıştır.

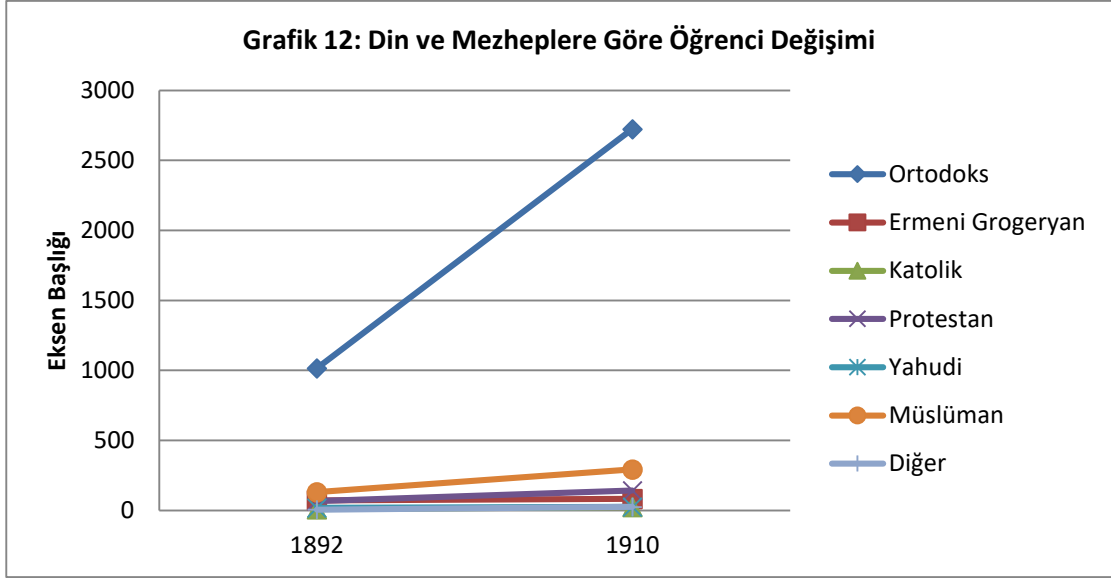

Rus okullarında cinsiyete göre öğrenciler arasındaki makas gittikçe azalma eğiliminde olmuştur. Kızların okullaşması, erkeklere göre az olsa da Müslüman okullaşma-cinsiyet oranlarına göre oldukça iyi durumdadır.

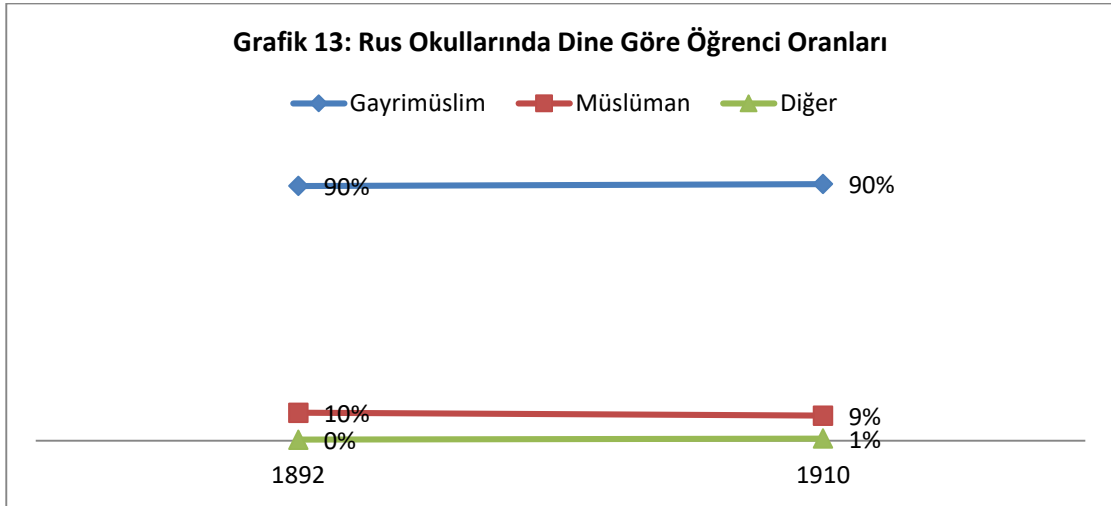

Rus okullarında öğrencilerin yıllara göre etnik dağılımı dikkate şayandır. Diğer etnik gruplara göre Rus öğrenci sayıları oldukça fazla ve hızlı artış göstermiştir. Bu artış durumuna Ruslardan çok az olmakla birlikte, Türkmen ve Kazak çocuklarda süreklilik göstermiştir. 1903 yılı itibarıyla Rus okullarında Türkmen ve Kazak öğrenci sayılarının arttığı açıkça görülmektedir. Bu durumun temelinde 1898 yılında öğrencilere yönelik yardımlaşma derneğinin kurulması etkili olmuştur. Dernek az miktarda devlet gelirinden, büyük oranda tüccar ve iş insanlarından yardım toplamıştır. 1904 yılında derneğin 130 üyesi, toplam yaklaşık 5000 ruble geliri oluş, yardımların tamamı aynı yıl harcanmıştır.⁶⁴ Yahudilerde düşüş, Ermenilerde dalgalı seyir gözlemlenmiştir. Gürcü, Alman ve Polonyalılarda dikkate değer bir değişim görülmemiştir. Yıllara göre Rus okullarında oransal değişim Ruslarda çok gözlemlenmezken, Türkmen ve Kazaklarda yükseliş, Yahudilerde düşüş görülmektedir.

⁶⁴ *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1904*, 177.

Raporlarda öğrencilerin Rus okullarındaki din ve mezheplere dağılımını da tespit etmek mümkündür. Verilerine ulaşabildiğimiz 1892-1910 yılları arası 18 yıllık süreçte, Hristiyan Ortodoksların okullardaki sayı ve artış oranları Rus öğrenci profili ile aynı eğriyi ortaya çıkarmaktadır. Bu durum Hazarötesi bölgesinde yıldan yıla artan yabancıların büyük bir kısmının Rus olduğunu doğrulamaktadır. Dolayısıyla Rus okul öğrenci sayıları ile yabancı nüfusu karşılaştırarak sonuca ulaşmamız mümkün görünmektedir. Öğrencilerin etnik durumları ile dini durumlarını gösteren grafik eğrilerinde paralellik görülmektedir.

Gayrimüslim-Müslüman öğrencilerin Rus okullarındaki oranlarına bakıldığında, ne kadar yıllar geçtikçe Müslüm öğrenci sayısı artsa da bu durumun oranlara yansımadağı, hatta azda olsa gerilediğı tespit edilmiştir.

Sonuç

Bölgede Müslüman mektep ve medreseleri, Müslümanlar için Çarlık dönemi boyunca önemli eğitim kurumları olarak yerlerini koruduğu görülmektedir. Mektep ve öğrenci sayıları sürekli yükseliş göstermekle birlikte, nüfus-okullaşma oranında değişim yaşanmamıştır. Görece geç olmakla birlikte iki adet Usul-i Cedit Okulu açılarak hizmet vermiştir. Müslüman öğrencilerin cinsiyete göre dağılımında döneme ve şartlara göre iyi denebilecek bir seviye, kız öğrenci oranı yaklaşık %19 olarak tespit edilmiş, değişim gözlemlenmemiştir. Müslüman ve gayrimüslim okullaşma oranları arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Çarlığın Hazarötesi bölgesini işgalinden sonraki süreçte açılan Rus okullarında Müslüman öğrenci sayıları artmasına rağmen, oransal olarak düşüş gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Rus okulları Müslüman okullarının yerini almada başarılı olduğu söylenemez.

Rus okulları 1885 yılından itibaren bölgede açılmaya başlamış ve görece hızlı bir şekilde yaygınlaşmıştır. Ancak bu hızlı yaygınlaşma Rus/yabancı nüfusun yoğun olduğu ve şehirlerde örgütlenmiştir. Dolayısıyla Rus okulları Rus/yabancı nüfus artış durumuna göre şekillenmiştir. Rus okullarında eğitim alan öğrenci görüntü oranında anlamlı bir değişiklik olmamış, gayrimüslimler %90 ve Müslümanlar %10 olarak devam etmiştir. Rus/yabancı nüfusun okullaşma durumunda Müslümanlardan çok farklı bir durum görülmemiş, %3 olarak tespit edilmiştir. Cinsiyete göre öğrenci dağılımında ise Rus/yabancılarda yıldan yıla iyileşme gözlemlenmiştir.

Çalışmada Hazarötesi bölgesinde medrese eğitimi ve medreselerin durumu hakkında yeterli veriye ulaşılamamış, bu sebeple verilen bilgi ve değerlendirme sınırlı kalmıştır. Ortaya konulan değerlendirmelerde niceliksel gözlem yapılırken, nitelik ve değişimlerin durumu ve sebeplerine yer verilememiştir. Nitelik ve değişim sebeplerinin tespiti için farklı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynakça

Adres Spravoçnik po Zakaspiyskoy Oblasti na 1915 God. İzdanie Zakaspiyskogo Oblastnogo Statiçeskogo Komiteta Ashabad:1915.

Belyayev, İ. A. *Mektebi Zakaspiyskoy Oblasti.* Ashabad: 1916.

Geyer, İ. İ. *Ves Ruskiy Turkestan.* Taşkent: 1897.

Güngör, Ebubekir. “İpek Yolu Kavşağında Bir Eyalet: Rus Çarlığı Döneminde Fergana’da Eğitim.” *Tarihçi* 1, no. 1 (Ocak 2021): 136-152.

Karta Zakaspiskogo Kraya. Voенно-Topograficeskiy Otdel Kavkazskogo Voennogo Okrug, Masştab 20 Ver.: 1873.

Konopka, S. R. *Turkestarskiy Kray*. Taşkent: 1913.

Obzör Zakaspiyskoy Oblasti s 1882 po 1890 God. Ashabad: 1892.

Obzör Zakaspiyskoy Oblasti za 1890 – 1896 God. Ashabad: 1897.

Obzör Zakaspiyskoy Oblasti za 1891 God. Ashabad: 1893.

Obzör Zakaspiyskoy Oblasti za 1892 God. Ashabad: 1893.

Obzör Zakaspiyskoy Oblasti za 1893 God. Ashabad: 1895.

Obzör Zakaspiyskoy Oblasti za 1893 God. Ashabad: 1895.

Obzör Zakaspiyskoy Oblasti za 1899 God. Ashabad: 1900.

Obzör Zakaspiyskoy Oblasti za 1900 God. Ashabad: 1902.

Obzör Zakaspiyskoy Oblasti za 1904 God. Ashabad: 1905.

Obzör Zakaspiyskoy Oblasti za 1910 God. Ashabad: 1913.

Obzör Zakaspiyskoy Oblasti za 1912-1913-1914 g. G. Ashabad: 1916.

Otçet o Sostayaniü Voysk Zakaspiyskoy Oblasti So vremeni Okoçaniya Abal Tekinskoy Ekspeditsii po 1895-y God Vkluçitelno. Ashabad: 1897.

Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXXXII. Zakaspiyskaya Oblast: 1904.

Somuncuoğlu, B. Tümen. *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı*. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2006.

Spisok Nasellennih Mest Zakaspiyskoy Oblasti (Po Dannim 1913-1914 g. G.), İzdanie Zakaspiyskago Oblastnogo Statiçeskago Komiteta. Ashabad: 1915.

Şahin, Resul. *XIX. Yüzyılda Hazar Ötesi Türkmenlerinin Siyasi, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara: 2020.

Venükov, M. *Opıt Vaennogo Obozreniya Ruskih Granits v Azii*. S. Peterburg: 1876.

Vurgun, Seda Yılmaz. "Hazar Ötesi Türkmenlerinde Sosyo-Kültürel Hayat". *Türk Dünyası Araştırmaları*. No. 217, (Ağustos 2015): 65-76.